izohli lug‘atning normativ qiymati ortadi, tibbiy terminlarning ommaviy idrok etilishi yengillashadi hamda terminologik madaniyatning shakllanishiga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Абдувалиев М. Тўсиқсизлик майдони ва уни ташкил этувчи синтактик бирликлар // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1988. 4-сон. – 62 б
2. Ismailov G‘.M. O‘zbek tili terminologik tizimlarida semantik usulda termin hosil bo‘lishi: Filol. fan. nomz. … diss. avtoref. – Toshkent, 2011. – 8 b.
3. Qosimov A. Tibbiy terminlar izohli lug‘ati. – Toshkent, 2003. J. 1. – 126 b.
4. G‘afforov N.N. Terminlarning o‘ziga xos xususiyatlari // Oriental Art and Culture. Scientific-Methodical Journal, June 2022. Volume 3. Issue 2 / ISSN 2181-063X. URL: http://oac.dsmi-qf.uz

USMON AZIM SHE’RIYATIDA FONOSEMANTIK IFODALAR VA POETIK TOVUSH UYG‘UNLIGI

f.f.f.d. (PhD), dotsent Ibragimov Xayrulla Hamdamovich
Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy universiteti Jizzax filiali
xayrulla6266@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada Usmon Azim she’riyatida fonosemantik ifodalar va poetik tovush uyg‘unligining lingvopoetik tabiati tahlil qilinadi. Shoir idiolektida tovush va ma’no munosabati, unli va undosh fonemalarning ritmik takrori, alliteratsiya va assonans hodisalarining poetik mazmunni shakllantirishdagi o‘rni okkazional birliklar misolida yoritiladi.

Kalit so‘zlar: Usmon Azim, fonosemantika, poetik tovush uyg‘unligi, okkazionalizm, individual-mualliflik yasalmasi, idiolekt, alliteratsiya, assonans, tovush va ma’no, fonetik simvolizm, derivatsion model, lingvopoetika, poetik makon, emotsional ekspressivlik.

Zamonaviy o‘zbek she’riyatining lisoniy-estetik taraqqiyotida badiiy ma’no nafaqat leksik va sintaktik birliklar orqali, balki tovush tizimining ichki imkoniyatlari hamda fonosemantik mutanosiblik vositasida ham teran shakllanishi kuzatiladi. Badiiy nutqda muayyan unli va undosh tovushlarning ongli ravishda tanlanishi, ularning ritmik takrorlanishi hamda o‘zaro uyg‘un joylashuvi semantik jarayonning faol ishtirokchisiga aylanadi. Bu holat asar mazmunining hissiy-estetik qatlamini sezilarli darajada chuqurlashtirib, kitobxon idrokiga bevosita ta’sir o‘tkazadi. Shu nuqtayi nazardan, tovush va ma’no o‘rtasidagi uzviy munosabatni o‘rganuvchi lingvopoetik yo‘nalish – fonosemantika bugungi adabiy tahlillar hamda matnshunoslik tadqiqotlari uchun muhim metodologik asos bo‘lib xizmat qilmoqda. Tovushning ma’no tashuvchi va yangi tushuncha shakllantiruvchi qudrati aynan lirik matn doirasida o‘zining eng yuksak cho‘qqisiga ko‘tariladi.

Usmon Azim ijodi mazkur yo‘nalish tadqiqi uchun g‘oyat qulay, pishiq va boy lisoniy manba sanaladi. Shoir she’riyatida tovushlar shunchaki tasodifiy akustik vosita yoki quruq qofiya talabi emas, balki muallifning badiiy niyatini, ichki ruhiy

kechinmalarini va estetik idealini ifodalovchi o‘ta faol poetik unsur sifatida namoyon bo‘ladi. Uning satrlarida undosh hamda unli tovushlarning o‘zaro uyg‘unligi ritm va musiqiylikni ta’minlash bilan bir qatorda, umumbadiiy obraz va yangi okkazional birliklarni yaratish jarayonida ham bevosita qatnashadi. Natijada tovush badiiy ma’no tashuvchi oddiy vosita qolipidan chiqib, poetik mazmunni shakllantiruvchi markaziy lisoniy mexanizm maqomiga ko‘tariladi. Shoirning so‘z qo‘llash mahorati tovushlar orqali rang, harakat, yorug‘lik va ruhiy og‘riqlarni modellashtirish salohiyatida yaqqol ko‘zga tashlanadi.

Fonosemantikaning markazida turuvchi tovush va ma’no aloqadorligi asosan ikki yo‘nalishda talqin qilinadi. Birinchisi – naturalistik yo‘nalish bo‘lib, u tovushlarning o‘ziga xos tabiiy jaranggi bevosita muayyan ma’noga ishora qiladi, deb qaraydi[1]. Masalan, sirg‘aluvchi “sh”, “s”, “z” tovushlarida shivirlash, nur tebranishi va sokinlik, titroq “r” tovushida shiddat, harakat va faryod, portlovchi “t”, “q”, “d” tovushlarida esa keskinlik va og‘riq ruhi aks etishi shular jumlasidandir[2]. Ikkinchisi – konvensional yo‘nalish bo‘lib, tovush hamda ma’no o‘rtasidagi mutanosiblik tilning uzoq tarixiy taraqqiyoti davomida shakllangan ijtimoiy kelishuv mahsuli ekanligiga tayanadi[3]. Badiiy matnda, ayniqsa, Usmon Azim lirikasida bu ikki tamoyil o‘zaro mukammal muvofiqlashadi: shoir tovushlarning tabiiy imkoniyatlaridan mohirona foydalanib, yangi okkazional so‘zlarga betakror estetik joziba va fonosemantik quvvat bag‘ishlaydi. Bu orqali lirik qahramonning ruhiy olami kitobxon uchun ham eshitiladigan, ham ko‘riladigan tirik manzaraga aylanadi.

Shoir idiolektida yorug‘lik va nur tushunchasining mayin taralishi, sham yolqinining tebranishi sirg‘aluvchi undoshlarning nozik fonetik oqimi orqali yangi okkazional makon shaklida namoyon bo‘ladi:

Sham yoqdim. Xonamni
Tutdi yolqini.
Sirli **shu’lazorda**
Yuzing balqidi[4].

Mazkur to‘rtlikda shoir *shu’la* (nur, yorug‘lik) leksemasiga *-zor* affiksini qo‘shib, *shu’lazorda* okkazional birligini kashf etadi. Matnda “sham”, “shu’la”, “shu’lazorda” so‘zlari tizmasida sirg‘aluvchi “sh”, “s”, “z” undoshlarining assonans va alliterativ uyg‘unligi yuzaga kelgan. Bu fonosemantik tuzilma xonadagi sham nurining sehrli, sokin to‘lqinlarini bevosita tovush darajasida aks ettirib, lirik qahramonning ruhiy olamidagi yorug‘lik tuyg‘usini jonlantiradi. Nur va tovushning bu kabi sintezi she’riy nutqqa o‘zgacha sirli jilo bag‘ishlaydi.

Nur va rang jilolarining keng fazoviy ko‘lamda yoyilishi hamda shafaq nurlarining olovrang to‘lqinlari Usmon Azim poetikasida sirg‘aluvchi va sonor tovushlar oqimida yangi okkazional makonni yuzaga keltiradi:

Seni ko‘rolmayman qaytib hech qachon,
Shafaqzorni kezib yig‘laydi shamol.
Kuzning barglarida titraydi bu jon,
Armonlar bag‘rimni o‘rtaydi alhol[4].

Ushbu satrlarda qo‘llangan *shafaqzor* birligi *shafaq* oti hamda *-zor* affiksining birikuvidan hosil qilingan leksik-poetik okkazionalizmdir. Shoir shafaqning qizil nurlarini moddiy makon darajasiga ko‘tarib, “shafaqlar qoplagan kenglik” ma’nosini yaratadi. Fonosemantik jihatdan misradagi “sh”, “f”, “q”, “z”, “r” tovushlarining uyg‘unlashuvi shafaqning alangasi va shamolning mungli izg‘irinini tovush sathida modellashtiradi. Mazkur fonetik oqim lirik qahramonning ayriliq dardi va hijron fojiasini tabiat manzarasi bilan yaxlit qilib birlashtiradi.

Usmon Azim idiolektida vaqt tushunchasining makonlashuvi ham o‘ziga xos tovush simvolizmi asosida shakllanadi:

Bugun jonim dunyoning bog‘i –
Cheksiz ***faslzorida*** adashgan g‘arib.
Xazonlar to‘kilar, so‘nar qarog‘i,
Umr o‘tib borar umid axtarib[1].

Keltirilgan misralardagi *faslzorida* okkazionalizmi mavhum vaqt birligi bo‘lmish *fasl* otiga joy-makon oti yasovchi *-zor* affiksining ulanishidan yuzaga kelgan. Shoir to‘rt fasl almashinuvini fasllar to‘plangan ulkan “faslzor” makoni sifatida nomlaydi. Fonosemantik nuqtayi nazardan “f”, “s”, “l”, “z”, “r” undoshlarining mayin sirg‘aluvchanligi vaqtning to‘xtovsiz oqishini tovush darajasida aks ettirib, lirik qahramonning o‘tkinchi dunyo qarshisidagi hayrat va g‘amgin mushohadasini teranlashtiradi.

Jazirama saraton oftobining tig‘dor nurlari va inson qalbini tilka-pora qiluvchi issiqlik shiddatini tasvirlashda shoir o‘tkir artikulyatsiyali undoshlarni birlashtiradi:

Boshimda – saraton. Eynimga quyosh
Yo‘lbarsday osilgan.
Nayzavor uzun tishlari
O‘tib borar yuragimga[4].

Mazkur misralarda quyosh nurlari *nayzavor* okkazional sifati orqali yangicha nomlanadi. *Nayza* oti va *-vor* affiksining birikuvidan hosil bo‘lgan ushbu birlik tarkibidagi “n”, “z”, “v”, “r” tovushlarining o‘tkir fonetik sadosi quyosh tishlarining nayzasimon sanchilishini ham vizual, ham akustik jihatdan kitobxon ongida yorqin gavdalantiradi. Sirg‘aluvchi va sonor tovushlarning qorishuvi tabiatdagi jazirama haroratni jismoniy og‘riq darajasiga olib chiqishga ko’maklashgan.

Eng avvalo, shoir idiolektida tovush va ma’no sintezining makonlashuvi (lokativizatsiya) yetakchi o‘rin tutadi. Muallif sirg‘aluvchi hamda jarangdor undoshlar (“sh”, “z”, “r”, “l”, “s”) ishtirokida *-zor* affiksining derivatsion imkoniyatlaridan unumli foydalanib, *shu’lazorda*, *shafaqzor*, *faslzorida*, *oshiqzorimsan* kabi noyob okkazionalizmlarni kashf etadi. Ushbu birliklarda tovushlarning akustik oqimi nur, rang, vaqt hamda insoniy sevgining fazoviy ko‘lamini tovush sathida modellashtirishga xizmat qiladi. Natijada tovush shunchaki fonetik unsur chegarasidan chiqib, poetik makonni shakllantiruvchi asosiy semantik omilga aylanadi.

Shu bilan birga, ruhiy og‘riq, fojiaviy iztirob va jazirama haroratni ifodalashda o‘tkir, portlovchi hamda jarangli undoshlar (“n”, “z”, “v”, “r”, “t”, “q”, “d”) uyg‘unligiga asoslangan fonetik kontrast va emotsional intensivlik yuzaga chiqadi.

Xususan, *Nayzavor*, *Qaqnustalabli* hamda *tomug‘dam* okkazionalizmlarida tovushlarning shiddatli artikulyatsiyasi jismoniy va botiniy qiynoqlarning emotsional quvvatini eng yuqori darajaga olib chiqib, matnda kuchli dramatik taranglikni ta’minlaydi.

Aksincha, o‘tkinchi umr, kuzgi sokinlik, yomg‘irli havo va tun manzaralarini tasvirlashda mayin sonor hamda sirg‘aluvchi tovushlar (“sh”, “b”, “d”, “l”, “m”, “y”) vositasida mayin fonetik oqim va lirik musiqiylik qaror topadi. *Shabbodalik*, *yomg‘irparast*, *tunlikka* hamda *orollashganim* kabi lisoniy yasalmalarda fonosemantik to‘lqin matnning lirik ohangdorligini kuchaytirib, kitobxon qalbida chuqur estetik rezonans va mayin hissiy kechinma uyg‘otadi.

Ushbu jarayonlarning barchasi Usmon Azim she’riyatida okkazionalizmlar tasodifiy nutqiy hodisa emas, balki tilning fonetik, morfologik va semantik sathlarini o‘zaro uzviy harakatga keltiruvchi mukammal kognitiv-badiiy tizim ekanligini ko‘rsatadi. Shoir o‘zbek adabiy tilining boy tovush tizimi imkoniyatlarini yangi derivatsion modellar bilan uyg‘unlashtirib, milliy badiiy tafakkurning lisoniy ufqlarini sezilarli darajada kengaytiradi.

Xulosa qilib aytganda, Usmon Azim ijodida fonosemantik vositalar va poetik tovush uyg‘unligi she’riy nutqning ichki harakatlantiruvchi kuchidir. Shoir yaratgan okkazional birliklar tovush va ma’no mutanosibligining yuksak namunasi bo‘lib, o‘zbek tilshunosligida badiiy matn fonetikasi, lingvopoetika hamda poetik so‘z ijodkorligi qonuniyatlarini tadqiq etishda fundamental ilmiy manba bo‘lib xizmat qiladi.

Adabiyotlar ro‘yxati

1. Воронин С. В. Основы фоносемантики. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1982. – С. 15; Якобсон Р. Звуковой облик языка. – М.: Прогресс, 1987. – С. 205.
2. Журавлёв А.П. Звук и смысл. – М.: Просвещение, 1991. – С. 56; Йўлдошев М. Бадиий матннинг лингвопоэтик тадқиқи. – Т.: Фан, 2008. – Б. 72
3. Соссюр Ф. де. Труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1977. – С. 101.
4. Усмон Азим. Сайланма. – Тошкент: Шарқ, 1995. – Б. 65.

THE FORMATION AND CONTEMPORARY INTERPRETATION OF METAPHOR THEORY

Ma’ripov Jalolxon Kamoliddin o‘g‘li
Assistant-teacher, Jizzakh Branch of the National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek

Abstract. This article examines the historical formation and contemporary interpretation of metaphor theory, tracing its development from classical rhetoric to semantic, interactional, cognitive, cultural, and discourse-oriented approaches. Particular attention is paid to the transition from viewing metaphor as an ornamental linguistic device to understanding it as a fundamental mechanism of conceptualization. The study discusses Aristotle’s classical account, the contributions of I. A. Richards and Max Black, Conceptual metaphor theory developed by George Lakoff and Mark Johnson, and later approaches emphasizing